

Ә. ТӘЖІБАЕВТЫҢ ҚАЗАҚ ДРАМАТУРГИЯСЫН ДАМУ ЖОЛЫНДАҒЫ ІЗДЕНІСТЕРІ

Түйіндеме

Қазақтың айтулы ақыны Әбділда Тәжібаевты қалың оқырман қауым қазақ драматургиясы тарихын зерттеуші және дарынды драматург ретінде де жақсы біледі.

Ол – филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстанның халық жазушысы, Қазақстан мемлекеттік сыйлығының лауреаты. Оның қаламынан туған 30-дан астам поэма мен өте көп мөлшердегі өлеңдері қазақ әдебиетінің қыруар қазынасына қымбат дүниелердің бірі болып қосылды. Соның ішінде «Күй атасы», «Ақын», «Абыл», «Портреттер», «Оркестр», «Толағай», «Мархума» деп аталатын дастандарын ерекше атап өтпеске болмайды. Бұлардың бәрі, ақынның көптеген сыршыл өлеңдері сияқты, әдебиетіміздегі лирикалық поэмалардың озық үлгілері болып табылады.

Тірек Сөздер: қазақ фольклоры, драматургия, салт-дәстүрлер, ауыз әдебиеті.

THE STUDIESS OF THEATER WRITER ABDILDA TAJIBAYEV FOR IMPROVING KAZAKH THEATER

Abstract

Abdilda Tajibayev is one of the kingpins of Kazakh Theater. He has goy important

ULUSLARARASI TÜRK
DÜNYASI ARAŞTIRMALARI
DERGİSİ
INTERNATIONAL
JOURNAL OF TURKISH
WORLD STUDIES
CİLT 5 / SAYI 2 / NİSAN
2022

**Sorumlu Yazar
Corresponding Author**

Janagül SULTANOVA

PhD доктор, Абай атындағы қазақ ұлттық педагогикалық университеті, zhanagul_sultan@list.ru

**Gönderim Tarihi
Received**
25.02.2022

**Kabul Tarihi
Accepted**
10.04.2022

Atf
SULTANOVA, Janagül (2022). “Ә. Тәжібаевтың Қазақ Драматургиясын Дамыту Жолындағы Ізденістері”, *Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, (5/2), 77-92.

ARAŞTIRMA MAKALESİ
RESEARCH ARTICLE

studies also about theater addition to his poems. Tajibayev made a significant contribute to Kazakh Theater with his dramas. Dramas which he wrote made a tremendous influence and took place in theater of Soviet Union countries. He has got researchs about theater history and Kazakh Theater history. His dramas are important studies reflecting his term. His studies aren't only dramas reflecting his term, they are also literal work reserving their importance.

In this paper, studies which Kazakh theater writer Tajibayev has wrote to improve the Kazakh theater are examined. And this study is focused on his important dramas reflecting his term.

Key Words: Kazakh folklore, drama, traditions, Kazakh literature.

Кіріспе

Қалың оқырман қауым бұл шығармалардың денін кезінде «Жаңа ырғақ», «Аралдар», «Кешеден бүгінге», «Жартас», «Жаңа өрімдер», «Құрдастар», «Толағай» тәрізді жыр кітаптары, бес томдық шығармалар жинағы арқылы оқып тұрды. Бұлардан бөлек, ақын-драматургтің «Жомарттың кілемі», «Дубай Шубаевич», «Майра», «Жалғыз ағаш орман емес», «Той боларда», «Көңілдерестер», «Біз де қазақпыз», «Халқым туралы аңыз», «Жартас», «Қыз бен солдат», «Монологтар» секілді пьесалары әр жылдары, кейде тіпті әртүрлі варианттармен М.Әуезов атындағы Қазақ мемлекеттік академиялық драма театрында, Ғ.Мүсірепов атындағы қазақ академиялық жастар мен балалар театры мен республикалық ұйғыр театрының сахналарында бірнеше дүркін қойылды. Мұның арғы жағында ол ғалым ретінде дүниеге «Өмір және поэзия», «Қазақ драматургиясының дамуы мен қалыптасуы», «Жылдар, ойлар» деген секілді бірқатар байыпты да салиқалы талдау еңбектерін әкелді. Аталған жұмыстардың туған әдебиетіміз бен оның сын жанрын, драматургия мен театрды дамытуға қосқан үлестері ұшан-теңіз. Бұдан әрі зерттеуші Абай мұраларының ерекшеліктері мен құндылықтарын халыққа кеңінен жеткізу мақсатында айтарлықтай өнімді жұмыс жасады. Атап айтқанда, 1940 жылы 17 қазанда «Екпінді» газетінде «Абай және қазақ совет поэзиясы», 1945 жылы 19тамызда» Социалистік Қазақстан» газетінде «Абай және қазақ әдебиеті» деп аталатын мақалаларын жариялап, оларда қазақтың жазба

поэзиясының негізін қалаған ұлы ақын өлеңдерінің көркемдік сипаттары мен шеберлігі өлшемдері туралы кеңінен әңгімеледі. Ақын-ғалым мұнымен шектеліп қалған жоқ, бұдан әрі күнделікті баспасөз беттерінде жарияланып тұрған мақалаларында Абай мұрасын ұдайы жинастырып, оны дұрыс талдай білуді, оқырман қауымға соның тиімді жақтарын үзбей жеткізіп тұруды мәселе етіп көтеріп отырды. Бұл үшін алдымен Абай мұрасын жүйелі зерттеумен шұғылданатын арнайы ғылыми мекеме болуы керек. Қазіргі жағдайда орталықтың қызметін ақын музейі атқара алады. Қоғам алдына осындай салиқалы міндет жүктей білген зерттеуші ғалым хакім Абай жырларын зерттеп, талдаушылардың алдыңғы қатарынан табылды. Осының негізінде кейін «Өмір және поэзия» деген атпен қайта басылып шығатын «Қазақ лирикасы тарихынан» деген монографиялық еңбек пайда жарық көрді. Аталмыш кітаптың екінші тарауы түгелдей дерлік Абайдың әсем сазды лирикасын талдауға арналды.

Ақын-ғалым Әбділда Тәжібаевтың бүкіл ғұмыры бойына жазған барша елеулі еңбектері арасында оның 1971 жылы баспадан шыққан «Қазақ драматургиясының дамуы мен қалыптасуы» атты монографиясының алатын орны үлкен. Ол қазақ тілінде бұл саладағы ең алғаш шыққан толымды зерттеу еңбектерінің бірі болды. Қаламгер докторлық диссертациясының негізінде жазылған бұл зерттеуінде көне грек дәуіріндегі мәдениет ошағының қалай бүрк етіп жанғанынан тартып, өткен ғасырдың екінші он жылдығы шамасында қаза жерінде де бүршік ата бастаған театр мен драматургияның тарихын тереңінен қаузаиды. Өзінің бастауын халықтық салтанатты салт-ғұрып ойындарынан алатын, негізін көп адамның қосылуымен шырқалатын хор құрайтын грек драмасына ұқсас параллельдердің қазақ сахна өнерінен табылып қалатынын барынша ыждағатты тілмен баяндап береді. Жазушы-ғалымның кейін, 1981 жылы шыққан бес томдық шығармалар жинағының 4-томына «Өмір және драматургия» атпен енгізілген бұл еңбекте әдебиет зерттеушісі ежелгі Эллада жеріндегі «акрополь биігіндегі Афина храмы, Парфенон уақыт салмағынан, дәуірлер

құбылыстарынан қанша тозса да, бүгінге еңсесін көтерген күйінде» (Тәжібаев, 1971: 5) жеткен мәдениет тарихынан бастау алатын драма жанрының қазақ топырағына да сіңісті болып кеткенін кеңінен талдап, байыбымен баяндайды. Ал 1960 жылы баспа жүзін көрген «Өмір және поэзия» атты монографиясы қазақ лирикасының шығу тегі, тақырыбы мен көтеретін мәселесінен бастап, оның даму кезеңдеріне терең шолу жасап өткен нағыз кескекті дүние есебінде есте қалды. Бұл кітаптың тағы бір құнды жағы, ол орыстың ұлы сыншысы Виссарион Белинскийдің лирика туралы аса бағалы тұжырымдары мен толғаныстарын қазақ тілінде сөйлеткен бірінші еңбек еді. Осының бәрі біз сөз етіп отырған ақын, драматург, ғалым және өнер зерттеушісінің толымды тұлғасын одан бетер асқақтата түседі.

«Ә. Тәжібаевтың шығармашылық жолында драматургияның орны бөлек, – деп жазды белгілі театртанушы Б. Құндақбаев осы орайда. – Ол пьеса жазудан бөлек, басқа тілден қазақшаға аударумен қатар, оның теориясы мен тарихы мәселелерімен айналысқан ғалым. Драматургия саласындағы мол еңбектің нәтижесінде оннан астам пьесалар жазып, театр репертуарын жасауға үлкен еңбек сіңіріп кеткен жазушы-драматург. Сондай-ақ оның жанрлық сырын ұғып, қат-қабат ерекшеліктерін меңгерудегі зерттеулері, мақалалары мен баяндамалары ақын-драматургтің шығармалық ауқымының кеңдігін көрсетсе керек» (Құндақбайұлы, 2006: 236).

Әбділда Тәжібаев 30-шы жылдардан әдебиетпен дендеп айналыса бастады. Ал драматургияға 40-шы жылдардың басында ұстазы М. Әуезовтің қолдауымен келді. Оның ұлы жазушымен бірге жазған «Ақ қайың» деген пьесасы республикалық конкурста бәйге алды. Ол Қазақстанда кеңес өкіметінің нығаю барысы мен азамат соғысы күндерінен желі тартады. Бірақ осы жылдырда басталған ел мен әдебиет төңірегіндегі зобалаңдар мен дүрлігістер жаңа шығармашылық жолына түскен жас қаламгерді де айналып өте алмады. Ол көп жағдайда соның бел ортасында жүрді. Арасында қателескен кездері де болды, қатарластарына қолдау көрсеткен кездері де болды. Өйткені, белсенді өмір сүрген Әбділда ақын өзін қоршаған

қоғамның әрбір үні мен ызыңына құлақ түруге мәжбүр еді, сондықтан сол қоғамға қызмет ете жүріп адасты, алданды, адымын талай шалыс басты, соның әсерінен сүрінді, құлады, сосын қайта тұрды. Дегенмен, биік адамдық қалпынан айныған жоқ, өзіндік парасатын жоғалта қойған жоқ. Бұл бір нағыз ердің еріне сын болған сұмпайы кезең еді. Белгілі сыншы, әдебиет зерттеушісі Құлбек Ергөбек атап көрсеткендей, ол «XX ғасырдағы орысқа бодан қазақ қоғамының қатайған тұсында өмір аренасына шығып ақын болып сайраған, қайраткер болып қаламын қайраған, ұранды өлеңдер, ұрма мақалалар жазған, алдындағы ағалары, қадірмен замандастары көңіліне тиген, қоғамның жылымық күнге жетіп босаңсыған сәттерінде өз ісіне өзі өкінген, өкінген де сыршыл ақын болып қайта түлеген, өз күнәсін өзгелердің күнәсін қоса жуғысы келіп азаматтық өреде сөйлеген, сөйлей алған, ғасыр трагедиясын айтқан, айтқаны үшін тағы да жазықты болып жапа шеккен ұлы ақынымыз... еді» (Ергөбек, 2009:3).

Осы отызыншы жылдардың орамында Әбділда ақынның басы сан мәрте саудаға түсіп, қаншама мәрте төбесіне қауіптің қою бұлты төнген екен. Соның бірі Қазақстан Жазушылар одағы басқарма төрағалығынан Сәбит Мұқанов ығыстырылып, оның орнын алған кезінде орын алады. Бір күні түн жамылып сыйлас ағасы, биязы лирик Өтебай Тұрманжанов келеді Әбекеңнің үйіне. Қолында кішкене бағыттама қағазы бар. Ол ақынды сырттағы баққа қарай алып шығады. «Әбділда, – дейді ағасы ақырын дауыспен. – Мынау маған берілген бағыттама қағаз. Бұл – қала басшылығының сені жақында ұсталады деген сеніммен сенің үйіңе мені кіргізбек болып беріп отырған ордері. Ал сен ұсталма, бой тасалай тұр. Мен болсам сенің үйіңе кірмейін. Енді мен мына ордерді сенің көзіңше жыртамын. Ал сен қамыңды жаса!» Осыны айтып, ордерді жыртып жерге тастаған Өтебай алыстай береді. Осыдан кейін Әбділда қатер қайдан екені туралы ойға қалады. Сол-ақ екен, оның көз алдына осыны жасаған болуы мүмкін тағы бір ағасы көлбеңдеп келе қалады. Бұдан Әбділда ақын сойқаннан аман қалады. Амалын жасауы арқасында. Өтебай ағасының сақтандыруы арқасында. Бірақ

осыдан кейін ана жақ та мұның қалай болғанын пайымдап үлгерген болуы керек, Өтебай ақын жиырма жылға Сібір айдалып кете барады. Осы үшін Әбділда Тәжібаев өзін өмір бойы ақын ағасының алдында қарыздар сезініп, сыйласып өткен екен.

Осылайша «Тасты басып кетілген, сазды басып жетілген арғымақ ақынымыз» Әбділда Тәжібаев заманның біраз шырғалаңынан өтіп келіп, 40-шы жылдардың басына да тұяқ іліктіреді. Осы тұстан бастап ұстазы Мұхтар Әуезовтің жебеуімен әдебиеттің поэзия, проза, драматургия, әдебиет сыны жанрларында қатар еңбек ете бастайды. Осы кезде жоғарыда айтылған «Ақ қайың» өмірге келеді. Бұдан кейін Ұлы Отан соғысы жылдарында Мәскеуден келген белгілі театр маманы, режиссер Г. Рошальмен бірлесіп, өзінің екінші пьесасы – «Жомарттың кілемін» жарыққа шығарды. Мұның да сол уақыттың талабына сай көтерген белгілі бір жүгі, әлеуметтік салмағы болды. Ақынның қаламынан туған «Оркестр» деген романтикалық поэмасы да осы жылдардың жемісі болып табылады. Біздің бұған ерекше тоқталған себебіміз, ұлттық мінез бен халықтық рухты көрсеткен бұл дастанның соңын ала өмірге жоғарыда айтылған «Жомарттың кілемінен» бөлек, «Көтерілген күмбез», «Біз де қазақпыз» деген туындылары келді. Бұл пьесалар үштігі де халықтың еңсесін көтеруге, ертеңгі күнге деген үміт отын оятуға, ең бастысы, көрерменін ойландыруға бағытталды. Олар тағдырдың теперішімен бұдан бірнеше ғасыр бұрын Ресей патшалығына кіріштар болып, кейін большевиктік Кеңес Одағының бодандығына түсіп қалған қазақтың ұлттық рухты сақтауы жолындағы әрекеттерін әртүрлі әдеби тәсілдері арқылы көрсетуге ниет етеді. Соның ішінде айрықша айтуға тұрарлығы – «Біз де қазақпыз» поэтикалық драмасы бірден Бүкілодақтық репертуарлық алқасында қабылданып, одақтас республикалардың барлығының театрларына қоюға рұқсат берілді. Бірақ бұл қуаныштың ғұмыры ұзаққа бармады. Ол көп ұзамай республикадан барған арыздың салдарынан алынып тасталды. Мұнымен де тоқтамады, КПСС Орталық Комитеті 1946 жылдың 26 тамызында осы пьесаның негізінде арнайы қаулы қабылдады. Онда Мәскеу және

Ленинград сияқты ірі қалалардағы театрлар репертуарында тақырып таңдауда жіберілген бірқатар кемшіліктер жалпылама айтылып келеді де, негізгі соққы одақтас республикалардағы ұлттық театрларға беріледі. «Өнер және драмалық театрлар істері жөніндегі комитет қызметіндегі ең ірі кемшілік оның тарихи тақырыптардағы пьесаларды қоюға шамадан тыс беріліп кеткенінде болып отыр, – делінген қаулыда. – Қазір театрларда жүріп жатқан ешқандай тарихи және тәрбиелік мәні жоқ бірқатар пьесаларда патшалар, хандар, бектер (Скрибтің «Маргарита Наварсскаяның новеллалары», Хаджи Шукуровтің «Хорезмі», Касымовтың «Ходженттік Тахмосы», Тәжібаевтың «Біз де қазақпызы», Бурунгуловтың «Идукай мен Мудамы») асқақтатылып көрсетіледі» (1946:16) Аталмыш құжатта бұдан әрі «Правда», «Известия», «Комсомольская правда», «Труд», «Советское искусство» және «Литературная газета» секілді орталық басылымдарға аталған пьесаларға қарсы науқан бастау тапсырылады. Бұдан ары республикалық, өлкелік және облыстық газеттерді осы дүрбелеңге қосылуға міндеттейді. Мұның ақыры неге апарып соқтырғанын, оның бәрі Әбділда Тәжібаев үшін қандай сұрапыл соққы болып тигенін пайымдау қиын емес.

Ал «Біз де қазақпыз» поэтикалық драмасының бұлай омақаса құлайтындай себептері де бар еді. Соның біріншісі, әлбетте, аталмыш пьесаның арқасында қатар жүрген қаламгер Әбділда Тәжібаевтың бірден алға шыға бастауы, соның арқасында осы кезге дейін басқа ешкімнің қолы жетпеген биіктік – Бүкілодақтық репертуарлық алқада қабылдануы, сол арқылы одақтас республикалар театрларына қойылуға ұсынылуы, екіншісі оның көтеріп отырған тақырыбының өте терең, батыл, айрықша астарлы екендігі болса керек. Оның желісінде тастай қараңғы түнекте тіршілік етіп жатқан бір белгісіздеу тайпаның өмірі көрсетіледі. Тайпа адамдарының бәрі Бура есімді хандарынан өлердей қорқады. Себебі, солай қорқақ етіп қойған ханның өзі. Ол бір тажал сияқты. Айналасына ылғи зәрін шашып жүреді. Бұл да ештеңе емес, әлгі Бура қарауындағы қараша халыққа кәдімгі күннің өзінің көзін

көрсетпей қояды. Себебі, олар күннің көзін көрсе, өсіп кетулері мүмкін. Сол кезде ханға бағынбай қоюлары ықтимал. Күн көзін көрсе өсіп кетеді, әкім ұлықпанға қолдары жетіп қояды. Олар айналада нендей тіршіліктердің болып жатқанын да білетін болады. Ол кезде ханға оларды бағындырып ұстап тұру қиямет-қайымға айналады. Бірақ болатын нәрсе бәрібір болмай қоймайды. Күндердің күнінде тайпаның намысқа жігерлерін суарып алған Балталы секілді марғасқа жігіттері жұртты Бура ханға қарсы бастап көтеріледі. Оның соңы ханды өлтіріп, күннің көзіне шығумен аяқталады. Поэтикалық драманың мазмұны осындай. Түптеп келгенде, бұл сол кездегі кеңестік социалистік қоғамдық жүйені сынға алу еді. Тіпті қазіргі күннің тұрғысынан қарасаң да, мұның қаншалықты батыл сын болғанын пайымдау қиын емес. Сол кездегі ел көсемі Сталинді, тоталитарлық жүйені бұдан артық талқандап сынау болар ма!

Зерттеуші Құлбек Ергөбектің жазуынша, сол кездері КСРО Жазушылар одағында осы шығарманы талқылаған жиналысының стенограммасы сақталып қалған екен. «Біз стенограмманың көшірмесін алдырып таныстық, – деп жазады ол. – Талқылауға Н.Погодин, И.Сельвинский, Я.Смеляков, М.Светлов секілді сен тұр, мен атайын сайыпқыран қаламгерлер қатысыпты. Бір ғана кісінің пікірін келтірсем, театр ленинианасын жасаған атақты драматург Николай Погодин: «Егер де осы шығарманы орыс драматургы жазған болса, дүниеге ұлы шығарма келді деп жаһанға жар салар едік. Өкінішке қарай бұл шығарманы орыс жазушысы емес, ұлт жазушысы жазып отыр ғой», – депті... Шығарманың шын бағасын осыдан-ақ аңғаруға болады емес пе?!» (Ергөбек, 2009:3).

Қазір қарап тұрсақ, Әбділда Тәжібаев осындай ауыр соққылардан кейін боркеміктеніп, кері кетпей, қайта өршелене алға ұмтылған сияқты. Ол елуінші жылдардың ортасына қарай шығармашылық жағынан нағыз кемеліне келді. Мұндай кемелдену оның поэзиясынан да, драматургиясынан да көрінді.

Әбділда Тәжібаевтың драмалық шығармаларының ішіндегі ең шоқтығы биігі, көркемдік келбеті келістісі,

тақырыбы толымдысы, сөз жоқ, «Майра» пьесасы. Бұған оның сонау өткен ғасырдың 50-ші жылдарының ортасынан бері қазақ сахнасынан түспей келе жатқаны бірден-бір дәлел. Біздіңше, оның мұндай дәрежеге жетуінің бірнеше себебі бар. Біріншіден, оның персонаждары мен тақырыбы нақты өмірден алынған. Онда көрініс беретін, қимыл-әрекетке қатысатын кейіпкерлердің барлығы да өткен жүзжылдықтың бас жағында өмір сүрген адамдар. Мұнда қиялдан алынған, ойдан шығарылған ештеңе жоқ. Сонысымен де тартымды болып көрінеді. Екіншіден, драматург бұл пьесасын ең соңғы вариантын жасағанға дейін үнемі түзетіп-күзетумен, қырнап-жаңартумен, жетілдіріп-толықтырумен болды. Үшіншіден, бұл тақырып оған дейін де екі рет екі автордың жазуларымен пьеса болып шығып, сахна төрінде орындалды. Бірақ олардың екеуі де айтарлықтай табысқа жете алмады. Соның салдарынан сахнада ұзақ тұрақтай алған жоқ. Сосын көрермен қабылдамаған, мамандар қолдамаған қойылымдардың ғұмырлары тым қысқа болды. Мұның өзі Ә.Тәжібаевтың алдыңғы нұсқалардың кемшіліктерінен тиісті қорытынды шығарып, тақырыпқа мүлде басқа қырынан, өзгеше трактовкамен келуіне итермеледі. Және онысы біршама сәтті де шықты. Театр сүйер қауымның бірден ықыласына бөленген спектакльдің осылайша бірінші және жаңа ғұмыры басталды.

Драматург бұл пьесаны 1956 жылы жазған. Автор оған 1969 жылы қайта оралып, «кейбір көріністеріне өзгерістер енгізеді, сол кезеңнің талабына сай оның әлеуметтік мазмұнын тереңдетуге баса көңіл аударған. Майра қатысатын, әрі соның аузымен айтылатын өткір диалогтар мен монологтардың дені ақ өлеңмен жазылып, оның әншілік келбетін айқынырақ ашуға» (Құндақбайұлы, 2006: 46) айрықша мән берілген. Тағы бір айта кететін жайт, ақын аталмыш тақырыпта 1975 жылы «Майра» атты поэма да жазған. Пьесадағы тартыс шиеленіс оқиғаның даму барысынан туындап отырады. Кедей етікші Уәлидің қызы Майра жоқшылықтың салдарынан озбыр бай Тайманның ынжық баласына өзінің еркінен тыс ұзатылады. Бұл жерде қыздың шешесі Зәру көбірек белсенділік танытады.

Өйткені, алдын ала төленіп қойған қалың малды қайтаруға қауқары жоқ. Өзі жастайынан ән мен өнерге бейім боп өсіп келе жатқан сауықшыл да көпшіл, ортаның гүлі сұлу Майраның болашақ күйеуі болғалы тұрған күйеу баланы ұнатпайтыны тағы бар. Осындай әрі-сәрі көңіл күйде жат босағасынан аттаған Майраның жаны жай тауып, жүрегі тынши қоймайды. Сондықтан оның өз алтын басын саудаға салып, тар бұғауда қала бермейтіні байқалады. Пьесаның оқиғасы да тап осы жерден басталады. Өзінің бас бостандығы мен өнерінің еркіндігін аңсаған тәкаппар келіншек көп отаспаған отауын тәрк етіп, ұшқан ұясы - ата-анасының мекеніне қайтып оралады. Туған үйіне қайтып келген Майра әлгіндегі күресінің жемісі – азаттығын енді шынжырлап ұстай бермей, достарының ортасында жанға серік сырнаймен ән салуға көшеді. Сырнайдың құйқылжыған әсем сазына қосыла шырқалған ән шырқаған Майра бірде көтерілген көңіл күйдің шарықтаған шағын білдірсе, тағы бірде жанын жеген азапты тасқынның топанындай етіп бұрқыратып төгіп салады.

Сол күндері төркінінде сауық-сайран салып жүрген келінінің бетіне қара май жағып, алып кетпек болған Тайман мен оның нөкерлері Уәлидің үйіне баса-көктеп кіреді. Бірақ есікті теуіп ашқан дөрекі топтан етікші жасқанбайды. Қайта қарсы шығып, өзін басынбауды талап етеді. Бұған Тайман бастаған тобыр келіндерін алып кетуге келгендерін айтып шамданады. «Қызымның өз еркі өзінде, – дейді Уәли, – бармаймын десе бармайды». Ал қалың мал үшін берілген қырық жетісі мен ақшасына іші күйген Тайман оңайлықпай қайта қоймайды. Алайда, келінімен бетпе-бет сөйлескеннен кейін қарсылық естіп, біраз тосылып қалады. Сол кезде Майра атасынан еш залал болмағанын, күйеуінен қолдау таппағанын, өзінің қапаста отыра алмайтынын білдіреді. Мұның соңы ақыры дауға жалғасады. Ол қалың малды қалай қайтарып алуға байланысты өрбиді.

Драманың шарықтау шегі осының негізінен туады. Сол күндері жаңа заманға жар салушы ретіндегі кеме капитаны Мұрат пайда бола кетеді. Ол іштей Майраны қатты жақсы көретін болып шықты. Сондықтан оны

Тайманның шенгелді уысынан құтқарып қалғысы келеді. Бірақ бұл үшін байға құн ретінде беретін ақшасы жоқ. Сосын шарасыздық шарпыған Мұрат бұл іске жаңа заманның тәртібін араластырмақ болады.

Драмадағы келесі күрделі тұлға ретінде Дүрбіттің образын айтуға болады. Ол бала жасынан сауатын саудамен ашқан бай. Айлакерлігі де бір басынан асады. Жүрген ізін жанға білдірмей кететін жымсықылығы тағы бар. Әлгіндегі талас тұсында Ыстамбұлдан келе қалған ол оқиғаға бірден араласады. Бұған оның Майраға көңілі кетіп жүргені себеп болады. Ол да Майра үшін ол бәріне де дайын. Сол себепті Уәлидің Тайманға берешегін төлеп беріп, оның қызын өзі алуан кетәрі емес.

«Драманың өн бойына арқау болған Майра бейнесінің тұтас та көркем шығуы – басқа кейіпкерлер характерлерінің де даралануына ықпал еткен, – деп атап көрсетеді Б. Құндақбаев. – Майраның басы таусылмас дауға, бітпес саудаға түскенде жанашыр арашашысы болып, әніне қанат бітірген Мұрат бейнесі ұтымды шешім тапқан. Әсіресе, Майраға қарсы топтан Тайман, Дүрбіт, Ақаев бейнелерінің көркем де жинақты суреттелуі пьесаның әлеуметтік мазмұнын тереңдете түскен. Тұтас алып қарағанда, «Майра» тарихи шындық пен көркемдік шындық өзара жүйелі түрде қабысып, тұтастық табуынан драматург шеберлік танытып, үлгі тұтарлық болып шыққан». (Құндақбайұлы, 2001:66-67).

Пьесадағы оқиғаның ауаны Ертіс өзенінің үстінде өтеді. «Майра» пьесасы осы мезетте әдемі суреттей біледі. Туынды қазақ әдебиетінің алтын қорынан берік орын алған. Міне, елу жылдан астам тарихы бар шығарманың көркемдік деңгейі мен тақырыптық салмағын осы фактордың өзі анық байқатып келеді. Өйткені, содан бері елімізде қоғамдық құрылыс алмасып, адами құндылықтардың өшемі біршама өзгеріп кеткеніне қарамастан, «Майра» пьесасының бастапқы бағамынан көп ауытқи қоймағаны талай нәрсені аңғартады. (Сұлтанова, 2009:7).

Ә. Тәжібаев пьесаларының басым көпшілігі өзі өмір сүріп отырған уақыттың көрінісіне, сол кездегі күн тақырыбына арналады. Солардың ішіндегі көрнектілерінің

бірі – «Жалғыз ағаш орман емес» комедиясы жаңа мен ескінің, жақсылық пен жамандықтың тайталасын алға тартады. Драматургтің басқа да драмалық шығармалары сияқты, бұл пьеса да алғашқы нұсқасынан кейін өзгеріске түскен. Әуелгіде 40-шы жылдардың соңында жазылған бұл туынды «Гүлден, дала» деп аталып еді. Кейін бірқатар өзгерістер жасалып, кейінгі атауына көшті. Мұнда колхоз шаруашылығын басқару ісіндегі қарама-қарсы топтардың тартысы суреттеледі. Осы тартыс барысында Телғара, Арман, Жанас сияқты кейіпкерлердің характерлері ашылып, олардың әлеуметтік кескін-келбеті, мінез-құлқы, іс-әрекеттері көрсетіледі. «Ә. Тәжібаевтың «Жалғыз ағаш орман емес» пьесасында «Жұлдыз» колхозының председатели Телғара Темірбеков колхозды өркендету мақсатымен көпшілікке өз жоспарын ұсынады, – деп жазады С. Ордалиев оған арналған талдауында. – Оның жасаған жоспарының саяз екендігін, одан колхозға тиер пайданың да, қосылатын үлестің де шамалы екендігін айтып сынаған өз ағасы Жанас, колхоздың партия ұйымының секретары Арман және агроном Бахытжандармен пьесаның аяғына дейін Телғара аянбай күреседі» . (Ордалиев, 1970:7). Бұл – бұл ма, өзінің айтқанынан басқаға иліге қоймайтын, өзгенің пікірі ылғи өзіне жат көрінетін басқарма төрағасы мәселе облыстық партия комитетінің бюро мәжілісінде қаралып, оның басты кемшіліктері атап көрсетілген кезде, өз кемшілігін сол жерде мойындаған қарау бастық елге келгесін, қайтадан баяғы әніне басып, облыстың шешіміне байланысты республикаға арыздануды ойластыра бастайды.

Драматург пьесаның негізгі конфликтісін ашуды Телғара мен Арман арасында жоспарға қатысты туындаған кереғарлықтың төңірегінен шығаруға күш салған. Шығарма желісі осы текетіреске бағындырылған. Бұл күрес ескі мен жаңаның арасындағы қақтығыс сипатында өріс алады. Осы екі жақтың өліспей беріспеуге айналған талас-тартысы өзінің шарықтау шегіне шыққан кезде колхоз партия ұйымының хатшысы Арман Абзалов, төрағаның өз ағасы Жанас ұста, агроном Бахытжан қол қойған сыңаржақ Телғараның істерін батыл сынға алған мақала облыстық газет бетінде бұрқ ете қалады. Онда бастықтың жеке

басындағы ескіліктің қалдықтары, бүгінгі күн талаптарын түсінуге ұмтылмаушылық атап көрсетіледі.

Комедияда Телғараның адам ретінде де кім екенін танытатын мынадай көрініс бар. Ол біраздан бері туған қарындасы, яғни Жанастың қызы Анар мен Бахытжан арасында маздап жанған махаббаттың енді өше қоймайтынын біле тұра, өзінің тірлігіне байланысты олардың әрекеттеріне де тосқауыл қойып, кедергі келтіруді ойлайды. Ойлап қана қоймай, соны жүзеге асыруға талпыныс жасайды. Біз мұны Телғара мен Анар арасындағы шағын диалогтан байқаймыз. Сол жерде ағасы қарындасына: «Бахытжан мен үшін шіріген жұмыртқа. Телғараны бауыр десең, одан суи бер», – деген бұйрыққа ұқсас нұсқау береді. Осының өзінен Телғараның адамгершіліктен де жұрдай болып бара жатқаны анық көрініс таптырады.

1958 жылы Мәскеуде өткен қазақ әдебиеті мен өнерінің онкүндігінде алғаш рет қойылған «Жалғыз ағаш орман емес» комедиясы жаңа кезеңнің туындысы болып табылады. Онда комедиялық туындыға тән бірінші элемент – күлкі тудыратын комизм бар. Өткір тілмен жазылған. Оның өн бойында күлдіргілік сипатын беретін диалогтар аз емес. «Автор әр кейіпкерді жасайтын әрекетіне, характер сапасына қарай сөйлетіп, өзіне ғана тән тілдік бояуын тапқан, – деп атап көрсетеді Б. Құндақбаев тағы бірде. – Кемшілігі – комедия тартысына әлеуметтік мәнің жетіспеуінде, ескі мен жаңаның арасындағы конфликтінің терең өмірлігі негізге құрылмауында» (Қазақ театрының тарихы, 1978:197). Сыншы сонымен бірге, аталмыш пьесаның сол кездері қазақ драматургиясы саласында тоқырап қалған комедия жанрының қайта жанданып дамуына түрткі болған шығарма екенін де атап өтеді.

Драматургтің бұдан кейінгі көрнекті пьесасы ретінде біз «Көңілдерді» атар едік. Бұл туынды қоғамның ілгері дамуына кедергі келтіретін алуан түрлі кесірлер мен кесапаттар жайында әңгімелейді. Онда алуан түрлі алаяқтар мен мансапқорлардың жақсы атаққа, жоғары лауазымға, жылы орынға ұмтылған келеңсіз іс-әрекеті сын садағына алынады. Бұл оқиғаның ортасында Дәурен, Келтек, Сапар

секілді типтенген образдар жүреді. Осындай ұйымдасқан қылмыстылар тобына жалғыз қарсы шапқан Мәліктің істері ерлікке пара-пар дерсің! Автор сол кездегі қызметкерлер арасындағы сыбайластық пен көңілділік, яғни бірін-бірі ретсіз қолдап-қорғау секілді кереғар әрекеттерді әшкерелейді. Мәселе тура өзінің күйеу баласы Дәуреннің төңірегінде жүріп жатқанына қарамастан, жаны мен ары таза, партия ұйымының хатшысы Мәлік мұндай заңсыздықтар мен әділетсіз тірліктерге көз жұмып қарап отыра алмайды. Ал ұйымдасқан топ Дәуренді жең ұшынан жалғастырып, министр етіп жібермекші. Мұндай жойдасыздықты жаны қаламаған Мәлік есірген топты жөнге салып, ақылға шақырмақшы болады. Бірақ сөзі өтпейді. Ақырында өзі қаза табады. Бірақ ол өзінің осы өлімі арқылы да әділет жолында күрес бар екенін жұртқа жеткізіп, көрерменін жақсы ниетке сендіріп кетеді.

Ә. Тәжібаевтың қаламынан туған туындылар арасында «Дубай Шубаевич», «Той боларда» деп аталатын комедиялардың да қазақ драматургиясын дамытуға қосқан үлестері орасан зор. Олар кезінде комедия мен сатира жанрының сырын меңгерудегі үлкен ізденіс ретінде бағаланды. Соның ішінде «Дубай Шубаевич» жазушының сатиралық комедия жанрында ғана емес, жалпы ең соңғы пьесасы болып шықты. Пьеса тартымды тілмен жазылған. Оқырманын ұдайы еліктіріп отыратын қызғылықты желісі бар. Онда жасалған сан қырлы образдардың орындары ерекші, ал жазудың сатиралық үлгісіндегі мәтіні өзінше өзгешелікке ие. Комедияны мазмұны тұрғысынан қарасақ, оның өн бойында күлкі де, күйініш те – бәрі де бар. Алайда, пьеса төңірегінде туған пікір алуандығы да байқалады. Соның ішінде оны драматургтің ең нашар пьесасы есебінде бағалаушылар да табылды. Бір пікірді білдірушілер «бұл Ә. Тәжібаевтің аса сәтсіз, тым үстірт жазылған туындысы» десе, екіншілері «мазмұны жоқ, кескіні бар жанды қуыршақтар жаулаған жалған пьеса» деген айып тақты. Бірақ қалай дегенде де, шығарма көтерген тақырыбы мен идеясы жағынан келгенде, сол тұстағы драмалық туындылардан төмен болған жоқ. Ондағы мал шаруашылығы институтында орын алған талант-тараж

жағдайы, осыған орай туындаған ішкі текетірес пен араздық ешкімді бей-жай қалдыра алмас еді. Пьесадан білім қуғанның биіктің үстінде, тақ қуғанның таластың ішінде қалатынына көзің жетеді. Сол сәттерді пайымдата білген комедия өзінің жанрлық талаптары мен ерекшелігін де жақсы сақтап қалған. Оның тілі жеңіл, өткір, тапқыр, татымды, түсінікті, ал персонаждарының келбеттері шынайы шыққан.

Ә.Тәжібаевтың «Қыз бен солдат», «Монологтар» деп аталатын пьесалары сол кезде қазақ драматургиясына енген жаңалық ретінде бағаланды. Оларда қазақ драматургиясына тән байырғы дәстүрлі шешімдер мен әдістер кездеспейді. Мысалы, «Қыз бен солдаттағы» жалдамалы солдат пен гүл сатушы қыздың арасында тұтанған махаббат Америка капиталы жайлаған елдің ұл-қыздарының тағдыры қалай болатынын философиялық түйіндеулермен көрсетіп береді. Оның мазмұнын адамгершілік, махаббат, ар, гуманизм сезімдері сияқты құндылықтар құрайды. Пьесаның идеялық-көркемдік мазмұны осыларды ашуға бағыт ұстайды. Пьесада оқиға екі орталық герой арқылы өрбіп, қалған жанама кейіпкерлерді шарпып отырады. Сыншылар туындыға «публицистикалық-драма поэма» деген анықтама беріп отыр.

Ал «Монологтар» қазақтың ұлы перзенттерінің өмірі туралы поэтикалық толғаныстардан құралады. Олар күнделікті өмірде көрініс берген жайттар жөнінде ащы шындықты сорпаның бетіне шығарады. Соның ішінде, Сәкен Сейфуллинге арналған монологтар өте көркем жеткізілген. Онда сонау бір ауыр жылдардағы ақынның бастан кешкен трагедиялық жағдайы мен көңілкүй ауаны өте әсерлі берілген.

«Ә.Тәжібаевтың драматургиялық шығармалары үлкен ақындық толғаныспен жазылған. Сондықтан оның пьесалары жеңіл оқылады, – деген ой білдіреді Б. Құндақбайұлы. – Оқушыны оқиғаларының қызғылықтығымен, көркемдік әсерлігімен тартады. Пьесалардың көркем де шебер жазылуы автордың тіл байлығының молдығын танытады. Ә.Тәжібаев пьесаларынан поэзия есіп тұрады, ақындық толғаныс, ой

тереңдігі, публицистикалық өткірлік еркін сезіледі». (Құндақбайұлы, 2006:238). Біздің бұған қосып-аларамыз жоқ. Ақын-драматург Ә. Тәжібаевтың қазақ драматургиясын дамытуға жазушы ретінде де, ғалым ретінде де, зерттеуші ретінде де қосқан үлесі ұшан-теңіз. Ол драматургиялық шығармаларында образ жасаудың да шебері атанған жазушы. Мұның драматургтің жоғарыда біз сөз еткен барлық туындыларындағы геройлар айғақтап бере алады.

Пайдаланылған Әдебиеттер:

Тәжібаев Ә. (1971). Қазақ драматургиясының дамуы мен қалыптасуы, Алматы: Жазушы.

Құндақбайұлы Б. (2006). Театр туралы толғау. Алматы: Өнер басп
Ергөбек Қ. (2009). Толағай ақын, толастамас жыр // Сыр бойы. жыл, қазан – 3.

Постановление Оргбюро ЦК ВКП(б) «О репертуаре драматических театров и мерах по его улучшению», журнал «Большевик», 1946 № 16. стр. 593.

Құндақбайұлы Б. (2001). Заман және театр өнері. Алматы: Өнер.
Сұлтанова Ж. «Майра» драмасы - маңызды шығарма // Сыр бойы. – 2009 жыл, қазан – 17.

Ордалиев С. (1970). Конфликт және характер. Алматы: Жазушы.
Қазақ театрының тарихы. (1978). 2 т. Алматы: Ғылым.